

М. Ф. КОМАРОВ

Михайло Федорович Комаров народився 1844 р. в с. Дмитрівці Павлоградського повіту на Катеринославщині.

Про рід Комарових син бібліографа, учений-ботанік Богдан Михайлович Комаров в листі від 15 квітня 1960 р. до автора даної праці писав: «Дід мій, Федір, з походження був великорос, що за молодих літ переселився на Україну і тут більш-менш зукраїнізувався».

Після закінчення Катеринославської гімназії М. Ф. Комаров вступив на юридичний факультет Харківського університету, який закінчив 1867 р.

Про атмосферу, яка панувала в Харківському університеті, коли там навчався М. Комаров, можна скласти уяву на основі мемуарів А. Воронова «Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х гг.», надрукованих в червневій книжці журналу «Русская старина» за 1913 р. А. Воронов згадує, що для студентів Харківського університету імена Герцена, Чернишевського, Добролюбова, Писарева «були імена майже що не святі, імена авторитетів незаперечних» (названа праця, с. 582); що студенти цікавилися народними піснями, народними звичаями тощо. Можна з певністю сказати, що любов до української народної творчості, яку М. Комаров проніс через усе своє життя, виникла саме в роки навчання в Харківському університеті.

Після закінчення університету Комаров одержав посаду в окружному суді в м. Острогожську.

В цей період він перекладає на українську мову деякі науково-популярні твори. Брошури А. Іванова «Розмова про небо та землю» і «Розмова про земні сили», які М. Комаров переклав з російської на українську мову, набрали значного поширення серед читачів і викликали появу кількох позитивних відгуків в українській, російській і польській пресі.

З Острогожська М. Комаров переїхав до Києва, де працював адвокатом. Тут він мав власну книгарню. У 1883 р. М. Комаров переїжджає до Умані. Тут він згуртовує навколо себе лінгвістів-аматорів із середовища місцевої інтелігенції, які допомагали йому в збиранні лексичних матеріалів для російсько-українського словника.

Влітку 1887 р. М. Комаров одержав посаду нотаря в Одесі. Одеський період життя бібліографа висвітлений порівняно повно. В Одесі М. Комаров відіграв провідну роль в гуртку української ліберальної інтелігенції, організовував лекції, деякий час фактично редагував одеський журнал «По морю и суше», в якому друкувалось чимало українознавчих матеріалів. І в Одесі Комаров продовжував збирати матеріали для російсько-українського словника, писав статті до журналів і газет, займався бібліографією.

М. Комаров ніколи не відзначався міцним здоров'ям. 8 серпня 1913 р. після сильного приступу астми М. Ф. Комаров помер.

На суспільну арену М. Комаров вийшов у 60-ті рр. ХІХ ст. Це був період посиленого розвитку капіталізму, зумовлений скасуванням кріпацтва. Неймовірна експлуатація пролетаріату, злидні селянства, придушення неруських народностей – такими рисами відзначалася тогочасна дійсність.

Національна політика царизму була також скерована і проти українського народу (укази 1863 і 1876 рр. та ін.). Комаров близько до серця брав ту кривду, яку чинили українському народові царські сатрапи. Але не розумів того, що волю українці можуть здобути лише в спільній боротьбі трудящих всіх народів Росії проти спільного ворога – поміщиків і капіталістів.

За своїм світоглядом М. Комаров був ліберальним народником. Йому притаманні ідеї мирного культурництва, теорія «малих діл». Треба однак відзначити, що від лібералів він відрізнявся ширшим поглядом на окремі питання суспільного розвитку, реалістичністю оцінки окремих суспільних явищ.

Наприклад, в рецензії на драму П. Куліша «Байда, князь Вишневецький» Комаров критикував автора за те, що він проникся ідеями польських панів, перекручуючи на догоду їм історію

України. Спростовуючи твердження Куліша про цивілізаторську роль польської шляхти на Україні, Комаров писав, що польські пани прагнули перетворити життя українського народу в справжнє пекло.

У рецензії на збірник віршів Я. Щоголева, говорячи про роль народу в історії, М. Комаров справедливо відзначив, що «народ своєю працею кривавою дав змогу і науці, і поезії, і всім утіхам нашого життя цвісти і процвітати».

Як стверджує М. Клевенський, Комаров у російському додатку до герценівського «Колокола» за 1868 р. (№ № 4–6) під псевдонімом Чапля надрукував статтю «Клеветникам», в якій викривав душительську політику царизму і його наймитів (типу Каткова) щодо українського народу і його культури. В цій же статті із співчуттям згадується український революційний демократ Красовський, жорстоко засуджений царизмом за революційну діяльність.

Для уявлення світогляду М. Комарова показовим є і його ставлення до І. Франка. В одному з листів до редакції «Зорі» (1888 р.) Комаров писав, що «[...] по силі таланту і по діяльності» Франко «тепер в Галичині видатніший писатель, то нам здається, слід би втихомирювати те ворогування і лучитися з Франком, Павликом, Кобринською і їх товариством задля спільної праці, а не розпалювати те ворогування, як це роблять народовці».

Таке «вільнодумство» Комарова не подобалося народовцям і вони іноді відмовлялися друкувати в «Зорі» його матеріали. Про це довідуємося, зокрема, з листа М. Комарова до О. Кониського, написаного в 1888 р.

«Г. Цеглинському¹ я послав для «Зорі» мій відчит на Шевченкових роковинах «Огляд письменства і просвіти україн[сько]-рус[ької] за 1887 р.». Він не згоджується друкувати, бо раз те, що про деякі книжки було вже в «Зорі», а друге – і се найголовніше – йому здаються несправедливими мої докори народовцям, а най-

---

¹ Тодішній редактор «Зорі».

паче самому Г. Цеглинському] за його критику творів Франка і Кобринської».

Інтереси М. Комарова були різноманітні. Він займався історією й фольклористикою, етнографією, історією літератури і літературною критикою, лінгвістикою, бібліографією тощо.

Свої праці з цих питань М. Комаров випускав чи то окремими виданнями, чи публікував у таких періодичних виданнях, як «Діло», «Зоря», «Киевская старина», «Правда», «Одесский вестник», «По морю и суше», «Літературно-науковий вісник», «Нова громада», «Рада» та ін.

Наукову діяльність М. Комаров розпочав з фольклорних досліджень, опублікувавши першу свою працю в «Екатеринославских губернских ведомостях» (1865, № 22).

М. Комаров немало зробив для історії української літератури. Невтомний літературний слідопит, він розшукав і надрукував невідомі твори кількох українських письменників, матеріали до їх біографій тощо. Йому, наприклад, належать публікації матеріалів і статті про життя і творчість П. Гулака-Артемовського, О. Стороженка, С. Руданського, В. Забіли, В. Мови (Лиманського). Не байдужий був Комаров до мистецтва, театру, музики. У його статтях, замітках про М. Лисенка, П. Сакаганського, М. Садовську (Барілотті), П. Ніщинського, інформація і дописах про театральні вистави, концерти міститься чимало цінних фактів.

Він докладав багато сил і до того, щоб український читач мав можливість познайомитися з творами російських письменників, перекладав українською мовою твори М. Гоголя, Л. Толстого, М. Добролюбова, І. Тургенева, В. Короленка.

Вніс Комаров свій вклад і в українське мовознавство. Чотирьохтомний російсько-український словник, складений під його керівництвом і виданий під псевдонімами М. Уманець і А. Спілка¹ у Львові 1893-1898 рр., був до появи словника Б. Грінченка найкращим на Україні.

---

¹ М. Уманець – псевдонім М. Комарова; А. Спілка – Одеська (Адеська) спілка, тобто група одеської інтелігенції, що збирала матеріали для словника.

Комаров був також упорядником збірників, займався видавничою справою. Так, 1912 р. він уклав «Вінок Т. Шевченкові із віршів: українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів», 1882 р. видав перший том драматичних творів М. Кропивницького, 1895 р. – перший том поезій С. Руданського.

Виданню українських книжок, як відомо, перешкоджали цензурні утиски, проти яких не раз мужньо виступав М. Комаров. В Центральному державному історичному архіві СРСР в Ленінграді зберігається одна із скарг «коллежского секретаря» Комарова, з якою він звернувся до Міністерства внутрішніх справ. З тієї скарги довідуємося, що царська цензура затримала збірник «Запомога», прибуток від якого мав піти на допомогу селянам півдня України, що 1891 р. голодували. Підставою для заборони збірника було те, що багато вміщених в ньому творів мали «своїм сюжетом гірку долю селянина – в них описується як селянин більшу частину свого життя голодує, а допомагають йому скупю, неохоче». М. Комаров збирав відомості про всі утиски цензури супроти українського слова, а потім друкував їх на сторінках преси. Свалілля царської цензури він висвітлював не тільки в пресі, а й у прилюдних виступах.

«З бодем болючим мушу і на цей раз, як і давніше, насамперед визнати, що правне чи, вірніше мовити, безправне становище України не змінилось: відомий усім указ 1876 р. і досі не скасований, і досі він тяжким тягарем душить наше слово, наше письменство, а разом і все культурне життя України, – говорив М. Комаров в одному із своїх виступів перед гуртком одеської інтелігенції в 1903 р. – Не дивно ж, що воно сковане на Україні геть далеко більше, ніж деінде в Росії, бо окрім спільних усім тяжких умов громадського життя, наша бідолашна Україна мусять ще відчувати тяжку образу і кривду, яку заподіяла нам заборона нашого рідного слова. Ся кривда не поменшала і в минулому [1902] році, і на сей раз мені доводиться знову занотувати декілька фактів утисків і неправди, які мусимо терпіти».

Як вже зазначалося, М. Комаров залишив більший чи менший слід в кількох галузях науки. Та найбільший вклад він вніс в українську бібліографію.

Першою його бібліографічною працею був «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883 pp.)», надрукований в альманасі «Рада», що його видав М. Старицький 1883 р. Покажчик охоплює не лише художню літературу, але й фольклорні та інші матеріали. Як довідуємося з передмови, укладач спочатку хотів подати, крім творів письменників Східної України, також і твори українських письменників Галичини. Але потім він вимушений був відмовитися від такого наміру, бо в ті часи дістати галицькі видання навіть у Києві було майже неможливо. Крім того, М. Комаров довідався, що у Львові готується бібліографічна праця про галицьку літературу (малася на увазі «Галицько-руська бібліографія» І. О. Левицького).

Враховуючи все це, Комаров розумів, що його покажчик не буде повним. Він писав у передмові: «Нехай же шановна громада, знаючи всі перешкоди і негарні обставини, на цей раз поки вибачить і прийме мою працю, яко першу пробу в цьому ділі, а знаючі люди, побачивши які пропуски або помилки, зроблять мені велику ласку, коли дадуть покористуватись їх порадою і звітками для додатків і поправок в другому виданні, коли йому доведеться побачити світ». (Окремий відбиток «Бібліографічного покажчика...» с. 4). Віддаючи належне систематичному і хронологічному принципам розташування матеріалу, бібліограф все ж визнав найзручнішим для свого покажчика алфавітний порядок, як такий, що «дає змогу, не гаючи часу на одшукування, зразу в однім місці знайти звітки про всі писання того або іншого автора і про все, що було коли написано про нього» (с. 4).

В покажчику М. Комаров іноді розкриває псевдоніми і криптоніми, вказує, де вперше було надруковано твір, або де він передруковувався; розкриває зміст книг чи збірників, застосовує відсилки. При бібліографічному опису матеріалів він намагався дати максимум відомостей про книгу, хоч слід відзначити, що не всі видання укладачеві вдалося переглянути *de visu*. Цим і зумовлюються примітки М. Комарова такого характеру: «Заведено в покажчик по колишнім згадкам, а тепер цієї книжки не можна роздобути і звісток про неї в інших книжках я не знаходив». (Примітка до бібліографічного запису № 48-в, с. 13).

В кінці покажчика є два додатки. Перший являє собою алфавітний список найважливіших статей про українську мову та літературу, в другому подано відомості про те, скільки вийшло книг українською мовою за кожен рік.

Хоч «Бібліографічний покажчик нової української літератури» не був бездоганим як за повнотою, так і за докладністю і точністю бібліографічного опису, він став подією в культурному житті українського народу. Ця бібліографія переконливо свідчила, що українська література, хоч і придушена, наче рослина каменем, царизмом, нерівномірно, але вперто росла, набирала ся поволі снаги. Бібліографія М. Комарова була також своєрідним обвинуваченням, кинутим царському самодержавству. Й справді, знайомлячись з другим додатком до покажчика М. Комарова, читач не міг не помітити, що у 1798 р. була видана одна – перша книга українською мовою, а через 55 років, тобто в 1853 р. ...також одна українська книга.

Праця М. Комарова увійшла в історію культури України як перша спроба репертуару української книги більше ніж за вісім десятиліть. Вона була стимулом до систематичної праці на ниві української літератури.

Про покажчик М. Комарова багато писала преса.

Рецензент журналу «Киевская старина» В. Науменко (т. 5, 1883, № 4) зазначав, що бібліографія М. Комарова в значній мірі допоможе всім, хто займається вивченням питань української літератури. Не заперечуючи алфавітного розташування матеріалу в ній, він вказував і на недоліки такого принципу. На його думку, незручності алфавітної подачі матеріалу можна було уникнути, вмістивши в кінці книги предметний покажчик. Неповним і не зовсім зручним для користування В. Науменко вважав перший додаток до бібліографії, в якому наводиться перелік статей про українську мову, літературу. Рецензент дав 38 доповнень до праці М. Комарова. Пізніше покажчик М. Комарова високо оцінили російський учений О. Пипін та Іван Франко. Даючи характеристику альманаху «Рада», що його видав М. Старицький, Франко писав: «Дуже важна була в тій збірці перша проба української бібліографії, зладжена М. Комарем; вона уперше дала змогу своїм і

чужим наглядно прослідити повільний зріст, ступневе ширшення та упадання українського письменства в Росії в XIX віці».

Маючи намір випустити свою бібліографію другим виданням, М. Комаров уважно слідкував за відгуками на неї в пресі, збирав доповнення, що їх давали рецензенти, звертався за допомогою до діячів культури.

Думка про підготовку повнішого видання покажчика визріла в Комарова ще тоді, коли він готував перше видання. Про це довідуємося з листа М. Комарова до українського письменника В. С. Гнилоширова, написаного в березні 1883 р.

Лист цей цікавий ще й тим, що в ньому бібліограф висловив свою заповітну мрію скласти повний біобібліографічний словник української літератури, розкрив до деякої міри особливості своєї бібліографічної методики, суть якої полягала в тому, що в своїй бібліографічній роботі М. Комаров розраховував на допомогу громадськості: «Посилаю Вам оце зроблений мною «Покажчик нової української літератури». Передивіться його пильненько з увагою, то певно, в Вашій пам'яті або в замітках знайдеться чимало додатків або поправок [...]. Тільки маючи на меті видати колись повну бібліографію нашої літератури та ще з біографіями і витягом найголовніших рецензій, я наважився тепер видати цей покажчик як першу пробу, щоб закликати других до помочі, щоб кожний мав до чого тулити свої замітки».

В 1897 р. М. Комаров помістив у періодичних виданнях лист до письменників Східної України і Галичини з проханням допомогти йому у зборі бібліографічних відомостей для другого, більш повного, видання покажчика.

Проте зібраний величезний матеріал біобібліографічного характеру М. Комарову не вдалось видати як одне ціле і він друкував його частинами. Однією з таких частин був покажчик «Т. Шевченко в литературе и искусстве».

До бібліографування творів Шевченка і літератури про нього Комаров звертався не раз. Так, у 1886 р. до 25-х роковин з дня смерті поета він опублікував у журналі «Киевская старина» бібліографічний покажчик творів Шевченка і літератури про нього. У 1887 р. Комаров надрукував доповнення до цього покажчика.

Таким чином, покажчик «Т. Шевченко в літературі і мистецтві» був підсумком довгорічної праці Комарова над бібліографуванням творів Шевченка і літератури про нього.

В передмові Комаров писав, що не всі видання творів Шевченка були йому доступні, і тому він вимушений в деяких випадках задовольнятися даними, які є в бібліографічних працях В. Межова, каталогах, рецензіях, літературних вістках тощо.

Твори Шевченка і літературу про нього згруповано в шістнадцяти розділах: основні дати життя і творчості Шевченка, зібрання творів поета українською мовою, українські твори Шевченка, надруковані в збірниках і журналах, російські твори Шевченка та інших.

Цінним був розділ, який показував світовий резонанс творчості поета. В ньому подано відомості про переклади творів Шевченка російською, сербською, чеською, болгарською, польською, словацькою, німецькою, французькою мовами.

В середині розділів матеріал розташовано в хронологічному порядку, причому, спочатку йдуть твори Шевченка, потім наводяться рецензії на них.

На покажчик «Т. Шевченко в літературі і мистецтві» з'явився ряд рецензій, серед яких ґрунтовнішою відзначалися рецензії І. Я. Франка і В. М. Доманицького¹.

Цінність покажчика в тому, що він був однією з перших праць в галузі персональної української бібліографії.

М. Комаров займався також бібліографуванням драматичних творів. Його праця «Українська драматургія» вийшла в Одесі 1906 р. Доповнення до неї було надруковане у 1912 р.

Збираючи матеріали для бібліографії української драматургії, М. Комаров звертався до артистів, драматургів з проханням подати йому відомості біобібліографічного характеру і нерідко такі матеріали одержував. Так, у 1906 р. поет й актор М. Вороний

---

¹ Про рецензії І. Франка і В. Доманицького див. у розділах, присвячених цим авторам.

надіслав бібліографові цінні відомості про 33-х українських акторів.

З передмови до покажчика «Українська драматургія» можна зробити висновки щодо того, як поставився Комаров до першої російської революції 1905-1907 рр. Він із задоволенням зазначав, що український народ «разом з іншими народами Росії» в час революції «подав і свій дужий голос за кращі умови життя («Українська драматургія», с. V).

Покажчик «Українська драматургія» складається з трьох основних розділів: 1. Драматичні твори українською мовою. 2. Писання про українську драму і театр. 3. Покажчик імен, згаданих в цій збірці з короткими звітками про українських драматургів, композиторів, перекладачів та сценічних діячів.

Працю М. Комарова високо оцінили такі видатні діячі української культури, як М. Лисенко та І. Тобілевич (Карпенко-Карий). Останній писав, наприклад, М. Комарову в листі від 21 березня 1907 р.: «Любий мій Михайло Федорович! Збірку Вашу про українську драматургію одержав і дуже, дуже дивувався, як Ви могли такий цінний та широкий матеріал зібрати. Велике Вам спасибі скажуть ті, хто буде писати історію української драми; велике спасибі Вам скаже і все громадянство [...]. Я ж нині, високо цінуючи Вашу працю, складаю перед Вами сердечну вдячність за цей тяжкий труд на користь рідної літератури».

В бібліографічному доробку М. Комарова є також «Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лысенко» та «Бібліографічний покажчик видань Котляревського творів та писань про нього».

Перший з них було надруковано на сторінках журналу «Киевская старина» (1904, № 1, с. 1–25. Є також окремі відбитки), другий – в літературному збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» (Київ, «Вік», 1904, с. 467–494).

В бібліографічному покажчику, присвяченому М. В. Лисенку, літературу відображено в двох розділах за хронологічним принципом: 1. Творчість М. В. Лисенка; 2. Література про М. В. Лисенка і його твори.

Своєрідною новинкою в цій праці був допоміжний жанровий показник, який мав на меті відобразити «різноманітність творчої діяльності М. В. Лисенка», – як зазначено в передмові. Цей допоміжний показник давав можливість познайомитися з тим, що створив М. Лисенко в жанрі опери, оперети, музику на слова яких поетів він написав.

З бібліографічних праць М. Комарова варто згадати також показник літератури з питань українського фольклору і показник творів С. Руданського та літератури про його життя і творчість.

М. Комаров зібрав багато матеріалів для словника псевдонімів і криптонімів українських авторів, які лягли в основу праці, що надрукував син бібліографа, Б. М. Комаров.

Останньою бібліографією М. Комарова був список його власних друкованих матеріалів. В списку зареєстровано 104 праці М. Комарова і 8 про його життя і творчість. Але в ньому нема деяких статей бібліографа, надрукованих в журналах «Правда» (Львів), «По морю і суше» (Одеса), а також чимало матеріалів про його діяльність. Список цей надрукував у 1913 р. син бібліографа, Б. М. Комаров, вже після смерті батька.

Значний інтерес являє критико-бібліографічна діяльність М. Ф. Комарова в деяких українських періодичних виданнях, зокрема в журналі «Зоря», що видавався у Львові в 1880-97 рр. М. Комаров вважав відділ критики і бібліографії одним з найважливіших в журналі. Він вимагав, щоб цей відділ в тій чи іншій мірі характеризував усі нові книги, щоб на кожному з них своєчасно друкувалася рецензія чи відгук. Завдання, які ставив М. Комаров перед відділом критики і бібліографії періодичного видання, сформульовані в його рецензії на 1–12 книги журналу «Киевская старина» за 1890 р.

В цій рецензії М. Комаров вимагав, щоб у відділі бібліографії «Киевской старины» своєчасно друкувалися звістки про всі книжки, які являють інтерес для тих, що працюють «над історією чи письменством України».

З ініціативи М. Комарова в журналі «Зоря» було відкрито відділ «Оповідки і критичні замітки», завдання якого він визначив так: «В сьому одділі ми маємо подавати від часу до часу

звістки про нові книжки, друковані в Росії в сім році як в українській, так і великоруській мові так саме і про найбільше цікаві статті з сьогорішних російських журналів і часописів, коли вони своїм змістом дотикаються України [...] Тут матиме місце часом і ширша критична оцінка, а частіше коротенька замітка, як про що; маючи ж на увазі, що книжки з України не легко доходять в Галичину, ми по змозі будемо переказувати і зміст найбільше цікавих книжок».

М. Комаров пильно слідкував за роботою відділу критики і бібліографії. Варто було «Зорі» хоч би в одному номері не подати бібліографічних матеріалів, не надрукувати відгук на якусь важливу книжку, як М. Комаров одразу звертався до редакції, вимагаючи не «обіжати» бібліографію.

«Що се за знак, що у Вас немає рецензії про книжку Франка «В поті чола»? Се ж така книжка, що про неї варто написати», – читаємо в листі бібліографа до редактора «Зорі» В. Лукича в січні 1891 р.

Сам Комаров охоче надсилав до «Зорі» бібліографічні відомості. Так, в 1886 і 1887 рр. в постійній рубриці журналу «Короткий перегляд українських книжок» він друкував рецензії на твори українських письменників М. Кропивницького, Д. Мордовця, Б. Грінченка та ін. 1890 р. аналогічні матеріали М. Комаров містив під рубрикою «Нові книжки українські». М. Комаров сприяв поліпшенню роботи бібліографічних відділів таких періодичних видань, як «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», «Діло» (Львів), «По морю и суше» (Одеса). Наприклад, ще в 1883 р. в листі до редакції часопису «Діло» Комаров висловив побажання, щоб ця газета друкувала «дописи і бібліографічні вістки з України».

Прагнення М. Комарова подавати в галицьких періодичних виданнях бібліографічні матеріали про нові книги, що вийшли в Східній Україні, а в східноукраїнських виданнях – відомості про нові книги, що появилися в Галичині, мало позитивний вплив на розвиток української літератури і культури по обидва боки кордону.

М. Комаров широко пропагував бібліографію не тільки в пресі. На початку кожного року (найчастіше в Шевченківські дні)

він виступав з усними оглядами нових українських книжок, що вийшли в Східній Україні, Галичині та Буковині. У своїх оглядах Комаров характеризував повісті, оповідання, поезії, драматичні твори, переклади творів інших літератур українською мовою, а також періодичні видання, матеріали про Україну іноземними мовами тощо.

М. Комаров був членом Одеського бібліографічного товариства, брав участь в його засіданнях, допомагав членам товариства цінними вказівками з питань методики бібліографічної роботи.

Бібліографічна методика М. Комарова варта уваги. Деякі її моменти, а саме збирання М. Комаровим бібліографічних матеріалів, висвітлює Б. М. Комаров. «Дещо я допомагав батькові в бібліографічних записах, – пише він в листі від 15 квітня 1960 р. до автора цієї праці. – Будучи студентом Львівського університету, а пізніше Віденського і Краківського, я робив для батька виписки з закордонних видань. Також за молодих років робив виписки в одеських бібліотеках. Сам батько в бібліотеках не працював, списки друкованих праць присилали йому автори».

Але це свідчення сина Комарова не слід розуміти так, що бібліограф ігнорував роботу в бібліотеках. По-перше, для бібліотек не залишалося часу, бо він з ранку до вечора працював у нотаріальній конторі, а, по-друге, Комаров мав особисту, виняткову за своєю повнотою, збірку українських видань, яку ретельно збирав протягом десятків років.

Всі матеріали, які подавав М. Комаров у бібліографічних покажчиках, він намагався переглянути *de visu*.

«Джерелами для моєї праці служили переважно видання, на які я посилаюся, відкіля безпосередньо я і записував як заголовки книг і статей, так і всі бібліографічні відомості, що відносяться до книг», – писав М. Комаров у передмові до покажчика «Т. Шевченко в літературе и искусстве» (с. 4).

Та не завжди М. Комаров мав можливість описати видання *de visu*, нерідко йому доводилося користуватися даними інших бібліографічних джерел. Але ці дані Комаров не приймав просто на віру. Він порівнював бібліографічні описи тієї чи іншої книги

в різних джерелах і вносив до покажчика дані, які йому здавалися «певними».

Бібліографічна методика М. Комарова позначена окремими рисами своєрідності, новаторства.

Так, наприклад, в «Покажчику нової української літератури» твори М. Вовчка бібліограф згрупував у таких розділах: 1. Збір писань М. Вовчка. 2. Нарізно видані оповідання. 3. В журналах та збірниках. 4. Переклади оповідань М. Вовчка на інші мови. 5. Розбори оповідань М. Вовчка.

Саме М. Комаров чи не перший в історії української бібліографії застосував цей прийом (прийом «персональних гнізд»).

Першим серед українських бібліографів М. Комаров включив до покажчика «Т. Шевченко в літературе и искусстве» розділ, аналогічний до теперішніх розділів «основні дати життя і творчості», без яких сьогодні не обходиться майже жодна персональна бібліографія.

Цінність бібліографічної методики М. Комарова полягає також і в тому, що він наполегливо шукав шляхи для більш зручної подачі бібліографічного матеріалу, безустанно дбав про те, щоб полегшити читачеві користування покажчиком. Звідси і та продуманість, доцільність структури бібліографій, винахідливість у складанні допоміжних покажчиків.

Про зручність структури бібліографій М. Комарова свідчить, наприклад, лист українського історика М. Аркаса від 4 лютого 1907 р., в якому останній, говорячи про бібліографію «Українська драматургія», відзначав, що вона «так добре складена, що по ній можна досить скоро орієнтуватись і знайти усе потрібне».

Після смерті М. Комарова залишився багатий рукописний архів, про який Б. М. Комаров у листі до автора цієї книги від 3 червня 1958 р. писав: «Архів після батька залишився дуже великий [...]. З архіву [...] я переніс до бібліотеки¹ великий рукописний том: «Бібліографічний покажчик українських авторів», скла-

---

¹ Йдеться про Одеську державну наукову бібліотеку ім. Горького.

дений М. Ф. Комаровим в останні часи його життя. Це надзвичайно важлива незакінчена праця М. Комарова, до якої він включив усі відомі йому друковані матеріали про українських авторів. Ця рукописна праця залишилась в Одеській державній бібліотеці».

Очевидно, тут мова йде про біобібліографічний словник українських письменників, що його склав М. Комаров на основі розширеного і доповненого «Покажчика нової української літератури». Про цей словник можна скласти уяву з листа М. Комарова до дружини Б. Грінченка Марії Грінченко (виступала в пресі під псевдонімом Марія Загірня) від 20 вересня 1910 р. За словами М. Комарова, ця бібліографічна праця складалася з двох частин. В першій містилися короткі біографічні довідки про письменників й бібліографії їх творів з рецензіями на останні. В другій – відображені матеріали про життя та літературну діяльність письменників, відомості про переклади їх творів на інші мови тощо.

В архіві М. Комарова були рукописні огляди літературної та просвітньої діяльності на Україні за роки 1887, 1888, 1889, 1900, 1902, рукописи праць «Дещо з історії української літератури XIX ст.», «Словарь малороссийских фамилий» та «Народні українські приказки», іконографічний матеріал, який стосується історії українського театру.

Найбільшу цінність в архіві Комарова являють машинописні копії листів до бібліографа від багатьох діячів української культури. Копій з цих листів в архіві близько 800. Належать вони майже 200 кореспондентам. Серед них – українські письменники, історики, учені, діячі театру, художники, громадські діячі (В. Александров, М. Аркас, К. Білиловський, О. Борковський, М. Виноградова, Ф. Вовк, М. Вороний, В. Гнатюк, М. Грінченко, В. Данилов, П. Демуцький, А. Ждаха, П. Житецький, М. Кононенко, Ф. Лебединцев, І. Нечуй-Левицький, М. Лисенко, К. Михальчук, Д. Мордовець, В. Науменко, Б. Познанський, Т. Романченко, О. Русов, В. Самійленко, П. Сластьон, Л. Старицька, І. Труш, І. Франко, Г. Хоткевич, Я. Щоголев, Д. Яворницький та багато інших).

Листи містять цікаві матеріали для висвітлення окремих питань історії української літератури дожовтневого періоду, для докладнішого з'ясування життєвого і творчого шляху багатьох письменників. А тим часом багато листів до М. Комарова ледве чи стали здобутком нашої літературознавчої науки.

М. Ф. Комаров вніс великий вклад у розвиток української бібліографії. Він склав перші покажчики з питань української літератури, театру, музики, фольклору, дав кращі для свого часу зразки персональної бібліографії на Україні, які й тепер є цінним джерелом для дослідників.

Своїми бібліографічними працями М. Комаров сприяв розвиткові українського красного письменства, літературознавчої науки, критики.

Оцінюючи різнобічну і переважно бібліографічну діяльність М. Ф. Комарова, М. М. Коцюбинський ставив його «...поміж кращих та найбільш заслужених працівників на полі української літератури».

(Гуменюк М. П. Українські бібліографи ХІХ – початку ХХ століття : нариси про життя та діяльність / М. П. Гуменюк. – Харків : Ред.-вид. відділ Кн. палати УРСР, 1969. – С. 45–59).